

Prijedor je lijep, dobro razvijen grad kojeg okružuju divni predjeli i sela. Razastro se na obje strane zelene rijeke Sane. Sve je u toj čaršiji išlo svojim tokom. Ljudi su živjeli zajedno, radili, kupovali, žurili. U praskozorja čuli su se pijetlovi. Svega je bilo u izobilju.

Ali...! Jednog jutra grad je izgledao kao grobnica. Potpuni muk. Nikada 1. maj nije osvanuo žalosniji. Snajperisti su visili na svakoj zgradi i vrebali žrtve. Barikade su kao pečurke nikle na svakom koraku. Sa vreća punih pijeska prijetile su puščane cijevi. Prijedor je bio okupiran u noći između 30. aprila 1992 i 1. maja. Četnici su se nalazili na svakom koraku. Strah se uvlačio u svaku kuću, svakog čovjeka. Prolazili su dani u iščekivanju i strepnji. Šta sad!? Sa radija se svakih nekoliko minuta čuo prijeteći glas: „Predajte naoružanje ili ćete biti savršeni sa zemljom!“ Naši ljudi nisu imali gotovo nikakvog naoružanja. Da jesu, Prijedor ne bi bio preko noći okupiran. Nisu imali šansu. Oružje koje se godinama gomilalo u sada bivšoj Jugoslavenskoj narodnoj armiji nalazilo se u četničkim rukama. Prevareni smo. Istina je prekasno izašla na vidjelo.

Dvadeset trećeg maja 1992. godine počeo je topovski napad na selo Hambarine u blizini Prijedora. Grmljavina je bila zastrašujuća. Ista sudbina je snašla sva ostala hrvatska i muslimanska sela. Tako je 24. maja počelo isto i u Kozarcu. Sva sela su tukli iz kasarni. Počelo je u 15 sati, napad je trajao tri puna dana. Drugog dana, tj. 25. maja srpska policija je poduzela raciju u mojoj ulici. Odveli su nekoliko mojih susjeda. To je trajalo od ranog jutra do 14 sati poslije podne. Slutio sam veliko zlo. Naveče, oko 18 sati i 30 minuta, nalazio sam se u dvorištu kad su se odjednom preda mnom stvorila dvojica srpskih milicionera. Ja sam krupan, povišok čovjek sa 116 kilograma težine, ali te dvije grdosije koje su došle bile su još više i snažnije od mene. Oba su držala prsta na obaračima automatskih pušaka. Bio sam kao gromom pogođen. Na svaki pokušaj bijega bi me izrešetali. Došli su po mene i po mog sestrića koji nije bio napunio ni 18 godina. Dobili su nalog da nas privedu u SUP pod optužbom da smo prethodne noći vršili napad na kasarnu. Nismo imali pojma šta će sa nama. U dvorištu je ostala moja porodica: žena, majka i sestrična. Okrenuo sam se i rekao im da ću brzo doći iako ni sam nisam vjerovao u to. One su ostale plačući. Sjeli smo na stražnja sjedišta automobila. Rekli su nam da nas vode samo pet minuta na saslušanje. Obuzeo me strah za porodicu. Odvezli su nas u stanicu milicije gdje je bilo mnogo ljudi. Neke od njih sam poznao. Tu su sve bili Muslimani i Hrvati. Natiskali su nas pun hodnik. Čekali smo da nas pozovu u jednu prostoriju u kojoj su ljude ispitivali. Neke od njih su tukli. Poslije ispitivanja tražili smo da idemo kući, ali to njima nije bilo ni na kraj pameti. Zatvorili su nas u neki zatvor. Nismo imali pojma šta će sa nama. Uhvatio nas je strah jer smo slutili da nam se nešto loše sprema. Nisu nikog puštali da vrši nuždu. Tu smo proveli cijelu noć. Dok smo bili unutra, čuli smo zapostavljanje i vrisku ljudi u hodniku. Kasnije smo saznali da su to veče dovodili Kozarčane i tukli ih svim i svačim. Neki su strijeljani.

Sutradan, oko 17 sati, gladne i žedne potrpali su nas u „maricu“ i otjerali u Keraterm. Tražili su naše podatke. Začudili smo se kad smo tamo zatekli hale pune ljudi. Sve se to dešavalo i neočekivano. Vidio sam i svoje susjede koji su dan prije odvedeni. Opet su nas zatvorili i tek sutradan oko 17 sati su nam dali tanjirić vodnjikave supe i providnu krišku hljeba. Pričalo se da ćemo biti negdje transportovani. Oko 18 sati smo vidjeli da dolaze prazni autobusi. Znali smo kome su bili namjenjeni. Čudilo nas je što su se najprije i ostali tako stajati. Naveče, tačno u ponoć, kad smo bili pospani i iscrpljeni, naredili su nam da izađemo jedan po jedan sa rukama podignutim iza vrata. Uperene cijevi su prijetile. Oružje je i nejakog činilo jakim. Zbijali su nas kao ovce u tor. Kada su autobusi bili dupkom puni, vozili su nas u nepoznatom pravcu. Niko nije znao kuda nas voze. Znali smo samo da nam se sprema veliko zlo. Ako je neko i poznao naoružane krvnike, nije mogao od njih ništa saznati jer su nas udarali puškama, ako bismo išta upitali. Zašutjeli smo. Išli smo kroz neke šume. Poznavali smo teren prema srpskom selu Omarska. Pitali smo se zašto idemo baš tamo. Nismo ni slutili da će baš tu otpočeti tragedija ljudi.

Izabrali su tipično srpsko mjesto za zloglasni logor po uzoru na Aušvic (Auschwitz), Matthausen (Mathauzen) i druge iz vremena fašizma. Zaboljela me glava. Na izlasku iz autobusa su nas počeli šutati i psovati. Tukli su nas čim su stigli. Rudnik Omarska je za njih bilo prikladno mjesto za raznorazne eksperimente sa ljudima. Rasporedili su nas po halama. Po glasovima i kricima izvana, znali smo da dovode nove i nove grupe. Bili su pogasili sva svjetla da se ne bi vidjelo koliko je te noći dovedeno ljudi. Čuli smo samo rafale, jedan za drugim. Pričalo se da su Kozarčani pružili otpor, pa smo pretpostavili da se upravo radi o njima. Pred samo jutro zaspali smo na ledenom betonu. Ujutro smo kroz prozor vidjeli leševe, prekrivene krvavim ćebadima. Stravičan prizor. Nijemo smo se posmatrali i pitali šta će dalje biti.

Ubrzo smo saznali. Upadali su po halama i prozivali ljude. Onda su ih izvodili vani i ubijali. Kao i svi i ja sam čekao kad ću čuti svoje ime. Slutili smo kraj. Gledali smo smrti u oči. Neke od prozvanih su odmah ubijali, a neke su pretukli do smrti. Umirali su pred našim očima, a mi smo bili bespomoćni da bilo šta učinimo. Bradati zločinci su samo upirali prstom na onog koji će iznositi mrtve. Ni oni koji su ih iznosili nisu se nikad više vratili. Bilo im je zadovoljstvo igrati se sa nama. Znali smo: Igra smrti će trajati sve dok ijedan od nas bude živ. Svaki se od nas pitao kada će na njega doći red. Više puta dnevno su se služili takvim sadističkim metodama. Po šest dana nismo dobijali ništa za jelo. Neki su padali u nesvijest od gladi, slabiji su umirali. Slušali smo njihove jauke i umiruće jecaje. I ja sam osjetio da se gubim. Naizmjenično su me obuzimali drhtaji i znojenje. Sestrić je zaplakao i pitao me šta mi je. Uspio sam samo reći da mi je zlo. Moj sestrić i moje komšije, Dževad Grozdanić i Hamdija Balić, iznijeli su me napolje, u hodnik, gdje je već bilo onesvještenih. Kao kroz san čuo sam kad je došla doktorica. Pregledala me. Opet nisam znao za sebe. Sestrić kaže da mi je dala injekciju i tabletu ispod jezika. Pitala ga je da li sam prije od čega bolovao. Kad je rekao da sam povremeno imao bronhitis, znala je da se i sada o tome radi. Rekla je da imam i zapetljaj crijeva. Još pola sata ležao sam onesviješten. Doktorica je rekla stražaru da me treba prebaciti u ambulantu. Rekao je: „Neka umre jer je Musliman!“ Odgovorila mu je da sam i ja čovjek, a ne životinja. Zahvaljujući njoj ostao sam živ. Polako sam dolazio svijesti. Povraćao sam slinu. Drugovi su mi brisali usta. Smogao sam snage i malo se pribrao. Logoraši su pričali da će za večeru biti pasulj. Čekali smo, ali ništa dočekali. Tek oko tri sata poslije ponoći došli su da nas vode na večeru. Meni je to bilo sumnjivo. Bratić mi je rekao da ostanem i će mi nešto donijeti, ako bude nešto za jelo. Donio mi je spasonosni komadić hljeba i pola paštete. Sutradan su rekli da će ručak biti u 14 sati. Trebali smo jesti makarone na vodi, bez soli i osminu hljeba. Ljudi su čekali u redu. Jelo se trebalo nalaziti u velikoj rudničkoj trpezariji. Na samom ulazu u trpezariju su nas dočekivali i tukli raznim predmetima: željeznim šipkama, bejzbol palicama, debelim električnim kablovima i drugim. Udarali su posvuda, po leđima u predjelu bubrega, po glavi, vratu... da bi pakost bila što veća, pod je bio posut nekim klizavim sredstvom (pretpostavljam šamponom) da bismo što više padali. Tako su nas lakše tukli. Šutali su nas i gazili vojničkim čizmama. Podmetali su i stolice da više padamo. Neki su bili posjedali da jedu, ali im je naređeno da odmah ustanu. Uniformisani monstrumi su nas tretirali lošije nego životinje.

Dojučerašnje komšije, radne kolege i drugovi, sada nisu više imali milosti prema nama. Iz dana u dan, iz noći u noć, vršena je prozivka. Dobili smo dizenteriju, spavali na ledenom betonu, bili neuhranjeni. Jedna nesreća za drugom. Pojavile su se vaši, šuga. Nismo se prali ni brijali. Zaudarali smo gore od životinja. Vaši su nesnosno miljele po kosi, bradi, odjeći. Stražari su na čuvali u tri smjene. Jedna od njih je bila najgora. Kad bi ona dežurala nismo smjeli ni nosa pomoliti napolje. Vršili smo nuždu poda se. Umirali smo od žeđi. Unutra je bila nesnosna sparina. Smrdilo je na znoj, prljavštinu. Ležali smo jedan preko drugoga. Bilo nas je suviše. Iz usta se osjećao neugodan zadah.

Svaki dan su dovodili nove zatvorenike. Neke su odmah ubijali, a neke ubacivali u hale. Zaraza se širila na sve strane. Ljudi su umirali od posljedica. Kasnije su nas tjeroali da pijemo ustajalu vodu iz lokve u kojoj se nalazila ruda. Nećemo nikad moći da vjerujemo da je svijet dozvolio ovakav genocid u atomsko doba. S prljavom vodom zaraza se još više proširila. Mokrili smo crvenkastu tečnost. Imali smo strahovite grčeve. Od bolova nismo mogli mokriti. Presijecalo nas je u stomaku. Vidio sam da su tukli ljude koji su dugo vršili nuždu. Znao sam da će i mene tući, pa sam se suzdržavao što sam više mogao. Po dva sata smo morali čekati da bismo izmokrili po nekoliko kapi. Čuo sam jauke pretučenih jadnika. Najviše su tukli mlade i krupnije ljude. Stiskao sam ramena da bih izgledao što sitniji. I drugi koji su razbacani po halama proživljavali su isto što i mi. Tortura pijanih ubica. U jednoj garaži su se nalazili moji susjedi: Hamdija Balić, Senad Graždanić i Idriz Hodžić. Na jednom kraju prostranog dvorišta nalazila se baraka sa velikim prozorima. Nju su radnici prije rata koristili za presvlačenje. Ni sam ne znam zašto, ali su je zvali „bijela kuća“. Bolje bi joj pristajao naziv „krvava kuća“ jer se u njoj svakodnevno ubijalo. Zidovi i prozori su bili crveni od krvi. U toj kući se odigravalo nešto najstravičnije što ljudski um može zamisliti. Tamo su uvodili one koje su smatrali najtežim slučajevima. Najviše su ubijali intelektualce: profesore, ljekare, poslovne ljude. Unutra bi skupili oko dvjestotinjak ljudi. Na rizik smo kroz prozor gledali šta se tamo odigrava. Imali smo film strave i užasa uživo. Tjeroali su ljude da jedan drugom grizu spolni organ. Ko se suprostavi odmah ga ubiju. Sjekli su ljudima uši, glave, prste, vadili oči. Neke su nasljanali na zid i odmah streljali. Iz naših hala su izvodili ljude da poslije krvavog pira peru krv i bacaju leševe ili komade ljudskih tijela na jednu gomilu. Kad bi ta gomila bila dovoljno velika, dolazili su sa kamionima i ta tijela odvozili nekuda. Sve ljude koje su pomagali oko utovara su otišli bez traga i glasa. Kada se sve to raščisti zidovi se operu i okreće. Tada na red dolazi druga tura za masakr i eksperimente. Tek u nekoliko dana bi nam bacali po komadić hljeba. Ljudi bi zadnjim atomom snage gurali druge, da bi i njih pripao koji zalogaj. Bili smo bespomoćni. Žalosna slika, ali istinita. Nismo i dalje mogli vjerovati da je to stvarnost. Padali bi jedan preko drugog, a oni bi se cerili. Ponekad bi nam davali neslanu supu od čega su nam koljena škljocala. Zubi su nam se klimali. Nismo imali vitamina. Sve je išlo po njihovom planu. Nismo bili u stanju da bilo šta pokušamo. Jedno su jutro najavili nekakav doručak. To je bila supa. Opet su nas dočekivali sa batinanjem. Prozvali su me jednog dana na ispitivanje. Dok sam prolazio kraj četnika pitali su me jesam li ja ustaša i jesam li imao zelenu beretku. Psovali su me i tukli. Kad sam se popeo uz stepenice vidio sam kako tuku još jednog jadnika. Kada se vraćao sa ispitivanja drugi su ga dočekali i tukli. Skinuli su ga gola i navalili na njega kao vukovi. Udarali su ga svakakvim predmetima. Mene su uveli u jednu prostoriju. Ispitivali su me o onome o čemu ja nisam imao pojma. Jedan je zločinac stao iza mene i upro pištolj u moju glavu. Šklecao je i čekao sam kada će prasnuti. Psovao mi je majku muslimansku. Ni sam ne znam zašto me nije ubio. I ovaj put sam imao ludu sreću. Izlazeći vidio sam da još tuku onog čovjeka. Bilo je prošlo već više pola sata kako su ga neprekidno tukli. Naredili su mi da idem na pistu. To je asfaltirani prostor između zgrada gdje su slali sve one koji su bili ispitani. Noćivali smo pod vedrim nebom. Bili smo umorni, neispavani, gladni, iscrpljeni i sve ono što je najgore. Često sam razmišljao o kući, o porodici. Pitao sam se da li su još živi. Nismo mogli shvatiti zašto nas ovoliko pate. Ponižavali su nas, psovali, tukli i ubijali. Nikad im nije bilo dosta. Sjetio sam se izreke „Čovjek je čovjeku vuk“. Sada je to bila naša stvarnost. Jednu je noć neprestano padala kiša. Sve i jedna kap izlila se na naša napaćena tijela. Poslije smo se porazboljevali još više. Pitao sam se kako je moguće da smo još živi. Samozvani Željko kapetan je naredio da nas naveče prebacuju u kuhinju. Prišao sam mu i molio ga da pusti barem mog sestrića kući jer je on još dijete. Samo je nezainteresovano slegnuo ramenima i otišao. Preko dana smo i dalje bivali na pisti. Bile su nekad i velike vrućine. Najteže nam je bilo podnositi žeđ. Bilo nas je ukupno oko dvije hiljade ljudi. Od poznanika su bili: Hodžić Emir i njegov brat Said i Mujkanović Hazo. I dalje smo gledali strahote. Ubijali su ljude kao stoku. Bilo je dvoje bornih kola koje su nas čuvale. Sa njih su prijetile crne mitraljeske cijevi. Oni su se cerekali i izazvali nas. Šetkali su oružjem i jedva čekali da ko istupi da ga pokose. Bili su

pijani, lupali flašama o kola i pjevali četničke pjesme. Tu su bili nekoliko dana, a onda su na našu sreću nestali. Preko noći smo spavali u kuhinji na pločicama jedni preko drugih. Svaki dan se povećavao broj logoraša. Sa piste su na silu vukli ljude i ubijali ih na najsvirepiji način. Dovodili su u logor i žene i naređivali im da šamaraju ljude u bijeloj kući. Bilo je oko pedesetak žena. Nismo ih često vidali. Šta su radili sa njima nije mi poznato. Tih dana bila je nesnosna vrućina. Morali smo ležati potrbuške sa rukama na leđima, po dva sata. Tako su nas tjeroali skoro svaki dan. Svi smo bili bradati, prljavi, zapušteni. Gadili smo se sami sebi. Ako bi neko na vrućini stavio nešto na glavu, oni bi to skidali. Ljudi su sjekli nokte koji su bili svuda razbacani. Jedan nervni bolesnik je imao komadić hljeba u ruci. Dijelio je ljudima mrvu po mrvu ne znajući šta radi. Četnik koji je to vidio proderao se na njega i otjerao ga u bijelu kuću. Čovjek je opet odatle izišao, i četnik je sasuo rafal u njega.

Njegove su muke prestale. Jadnik se samo srušio kao ledenica. Tad su uprli prstom na dvojicu ljudi i naredili da ga bace na gomilu ubijanih iza barake. Nama je odmah naređeno da ležemo potrbuške, rukama na leđima jer je to nas uznemirilo. I ljudi nisu pošteđeni njihovog prokletstva. Te noći je bila trka kada su nas utjeravali na kuhinju. Tukli su nas bičevima i svim čim su stigli. Gurali smo se i padali da što manje dobijemo preko leđa. Kad su nas sve utjeroali naredili su da nam se niko ne smije pomaljati. Te noći je opet odzvanjao ledeni glas koljača, bila je ponovo prozivka. Bilo je mračno kao u loncu. Krv je udarala u glavu, a bubnjalo je u ušima. Neki se nisu htjeli javljati, a oni su govorili, da on zna da je tu i da mora izići. Tako su svi prozvani izlazili napolje. Znali su šta ih čeka. Odvedeni su bez povratka.

Među četnicima se sjećam imena ili samo prezimena: Savić, Cvitan, Radenko i Đoko. Sutradan, dok smo bili na pisti iz istom dovedene grupe ljudi prozivali su neke. Čuli smo jauke i tupe udarce. Nastao je lom. Između nas su odabirali neke da iznose pretučene koji su svi bili na ispitivanju u zgradi. Donosili su nam ih na pistu. Ljudi su umirući tražili kap vode. Nismo imali vode. Kad su poumirali naredili su četvorici da ih odvedu iza barake. Sestrić i ja smo uvijek bili skupa. Nismo se razdvajali. Jednog su dana došli kod nas i prozvali Grozdanić Dževada. Na nesreću se javio moj komšija, i u logoru nerazdvojan prijatelj, ne znajući da postoji istoimeni iz Kozarca (što smo kasnije saznali). Kozarčane su najmasovnije ubijali. Njega su pitali za ime oca. Četnik je otišao da provjeri u spiskove da li postoji još neki Dževad Grozdanić. Kad nije našao traženog, ponovo se vratio. Naredio mu je da krene na ispitivanje. Ostao sam zabezeknut kad se dugo nije pojavio. Znao sam da to nije dobro. Bilo mi je teško zbog njega pa sam skupio oko stotinjak ljudi da idemo vidjeti što je sa njim. Utom je udario jak pljusak. Nas su utjeroali u hale. Bilo nas je previše. Mogli smo se pogušiti. Neki su tražili da iziđemo vani pošto je pljusak ubrzo prestao. Pustili su nas. Vani smo se zbili jedan uz drugog. Kroz staklo smo vidjeli i čuli šta sve rade sa Dževadom. Igrali su se sa njim kao sa loptom. Srce mi se paralo gledajući to. Jauci nesretnog čovjeka su se prolamali pistom. Gurali su ga niz stepenice. Naizmjenice je padao i ustajao. Bio je sav krvav i modar. Doteturao je do nas. Četnici su gledali hoće li mu iko pomoći. Skinuo sam svoju jaknu i stavio mu pod glavu. Našli smo jedno ćebe i stavili ispod njega. Sav je drhtao. Rekao sam drugovima da sjedu ispred nas da nas malo zaklonu. Uspio mi je reći da su ga tukla deseterica. Kvasio sam mu usta iz lokve koju je pljusak napravio. Gledao sam posljednje grčeve umirućeg druga. Jaukao je sve polagahnije. Bio mu je polomljen grudni koš, razbijena glava i nos. Vidio sam još da je raskasapljen nožem po nogama, rukama i leđima. Posljednje riječi koje sam jedva čuo su bile: „Komšija dragi, mi ćemo pobijediti“. Zaplakali su svi oko njega. Zaplakao sam gorko i ja. Poželio sam da i ja umrem jer smo zajedno propatili sve muke. Ponovo je udario pljusak. Da nas je makar sve potopio da se više na patimo. Nekoliko trenutaka kasnije su dvojica ljudi tijelo mrtvog druga odnijeli u jednu prostoriju. Svi su morali opet ući unutra. Nastao je kaos. Nisam mogao doći do mrtvog druga. Mislio sam mnogo na njega. Dok smo bili unutra do Dževada se progurao ljekar Esad Sadiković. Pregledao ga je opet i konstatovao smrt. Rekao je zatim kapetanu Željku da ima jedan mrtvac i da ga treba iznijeti van. Željko je naredio četvorici

logoraša da ga iznesu. Stražari su ih pratili u stopu. Dževadovo tijelo je bilo zamotano u ćebe. Bacili su ga na gomilu leševa iza barake. Moj drug je tako završio svoj život. Za života je pošteno radio u Švicarskoj. Imao je u životu sve, a umro je bijedno kao pas.

Svaki smo dan bivali sve mršaviji. Vezali smo hlače špagom. Dok smo bili na pisti pijanim četnicima se prohtije da se od ljudi nakupi pun šešir zlata, novca i cigara. Ako se ne nakupi šešir za nekoliko minuta prijetili su da će nas sve pobiti. Nekog od zatvorenika natjeraju da on ide sve to kupiti. Najviše su tražili vjenčane burme. Svoju burmu sam krio. Mislio sam da bi radije dao prst da mi odsjeku. Uzase sam imao i fotografiju svoje supruge. Čuvao sam je kao hamajliju jer sam vjerovao da me ona čuva od zla. Bio sam je svu izlomio krijući je. Govorio sam sestriću da ću kad izidem njenu fotografiju dati u novine ako ih negdje budu otjerali. I dalje smo spavali na pločicama u kuhinji. Boljele su nas kosti. Na Đurđevdan je bio pravi pakao. Oko 2 sata naveče vidjeli smo opet šta se dešava u bijeloj kući. Izivljavali su se na našim ljudima. Morali su se skidati goli. Istjerali su ih vani gdje su bili naložili vatru. Goli ljudi su morali sjedati na žar. U noći se prolamao vrisak sprženih ljudi. Tjerali su ih da piju pregorjelo ulje iz motora. Tukli su ih svim i svačim. Ruke su im vezali bodljikavom žicom. Morali su jedan drugom gristi spolni organ. Klali su i vadili oči. Sjekli su uši, prst. Krvavi pir je opet trajao cijelu noć. Bilo je dosta unakaženih. Kad je svanulo jutro sve je bilo počišćeno. Baraka je bila prazna. Opet se pralo, krečilo i čistilo od sinošnjeg masakra. Prostor oko barake je bio sav od krvi. Kantama se prala usirena krv. Kad se opet baraka očisti, biće spremna za nove pokusne kuniće. Ni sam ne znam kojeg mjeseca sam se začudio kad sam u baraci vidio još jednog druga. Zvao se Suljić Nisvet – Škico. To je možda bilo u julu. Znači, i on je završio kao i ostali koji su tamo odvedeni. Jednom, kad je došla neka delegacija iz Prijedora i Banja Luke postrojili su nas i naredili da pjevamo četničke pjesme. Tako smo stajali dva sata. U pratnji delegacije su stigla i dvojica borna kola. Tjerali su nas da dižemo tri prsta. Onda su ušli na neki sastanak. Kad su izišli opet smo morali ponoviti prethodno. Kasnije su srećom otišli. Rijetko su nam davali nešto za jelo. Jednom kad smo stajali u redu za ručak nastao je pakao. Bili su kao pamahnitali. Počeli su nas tući i bacati stolice. Čuli smo samo da prave osvetu što je poginuo njihov vojvoda Zoran Karlica – Zoka u Prijedoru. Tukli su sve redom. Pucali su po ljudima i divljali. Moj sestrić je tada dobio dosta udaraca. Sa njim su bili i braća Bambulići sa ocem Refikom. Jedan od braće je bio natekao oko očiju jer su ga tukli bičem. Ručak nam je bio prisjeo. Dva listića kupusa nisu ljudi ni uspjeli pojesti. Stajao sam na stražnjoj strani kolone i kad sam vidio šta rade od ljudi, odustao sam od jela. Potrčao sam nazad i posrnuo na popločene stepenice. Raskrvavio sam obadva koljena. Dva dana kasnije došla je naredba da se stariji i maloljetnici puštaju u Trnopolje. Bilo mi je drago zbog malog. Neka se barem on odavde izvuče živ. I zaista došla su 3 autobusa. Bojali smo se da to nije varka, ali se nije imalo kud. Prozvali su starije i nešto maloljetne djece. Bio je prozvan i moj sestrić. Strah i radost u isto vrijeme. On je plakao ne želeći da se odvoji od mene. Govorio sam mu da je bolje da ide dok ima šansu. Ostavio mi je svoj džemper. Dao sam mu svoje ključeve od auta i burmu da ponese sa sobom. Posjedali su u autobuse. Glave su morale biti oborene, a ruke na leđima. Otišli su. Poželjeli smo im puno sreće. Izgubili smo ih iz vida. To je bio prvi dan sa bljeskom radosti i nade. Tako smo se rastali. Osjećao sam prazninu u duši. Bili smo i dalje na pisti. Svaki neuspjeh na ratištu ili mnogo poginulih Srba osjetili smo na vlastitoj koži. Bila su već preko dva i po mjeseca kako smo u logoru. Nisu nam više dali spavati u kuhinji. Naredili su da idemo oprati prostor koji je do tada služio kao radionica za popravak dempera. Strugali smo blato lopatama. Znali su da smo sad opasniji i pojačali su stražu. Kad smo ostrugali blato, prali smo beton vodom. Nismo imali pojma zašto to radimo. Došla je naredba da se svi sa piste prebace tu. Pomislili smo da će nam tu i biti grobnica jer ako puste plin gotovi smo. Oružjem su nas utjerali unutra. Unutra je bilo ledeno od mokrine. Morali smo ležati na betonu i vodi. Unutra su nas ogradili bodljikavom žicom. U tom prostoru smo ostali sve do augusta kada će nas sprovesti na manjaču.

Pročulo se da su nas tu smjestili navodno da nas sakriju od nekih novinara. Nismo pridavali tome važnost jer smo bili izgubili svaku nadu. Ipak, jednog dana su oni zaista bili tu. Novinari su tražili pristu u halu, ali četnici im nisu to dopustili. Kasnije smo saznali od drugova koji su ih vidjeli šta se u stvari napolju dešavalo. Namjestili su za novinarske snimke ljude koji su daleko bolje izgledali od nas. Preobukli su i nekoliko svojih ljudi u civilnu odjeću i namjestili da novinarima pokažu kako logoraši uopšte nisu u lošoj situaciji. Nekolicina njih je obukla bijele ljekarske mantile. Sve je bilo naštivano, režirano. Čak su i u bijeloj kući postavili nekoliko „ljekara“ da bi izgledalo da se zaista brinu za naše zdravlje. Omarska je prikazana kao prihvatni centar. Prije toga je svima zapriječeno da ne smiju pisnuti. U protivnom će nas sve pobiti. Novinari taj dan nisu ušli kod nas. Naša nada se rasprsla kao mjehuri od sapunice. Sutradan, dok smo čekali u redu za ručak, začudili smo se kad smo vidjeli bolju hranu od uobičajene. To je bilo naštivano za snimanje. Pun tanjir pasulja i četvrtina hljeba. Kad smo se dočepali kašika, jeli smo pohlepno. Navikli smo jesti na brzinu jer su nas uvijek tako i tjerali, a bili smo izglednjeli. Tada su ušli snimatelji sa kamerama. Jedan je našim jezikom upitao zbog čega tako žurimo sa jelom. Stražari su nas samo mjerkali i očima prijetili da ništa ne govorimo. Jedan čovjek je ipak uspio reći nekoliko riječi. Poznao sam ga. To je bio Zijad, zvani „Padobranac“. Bio je iz Prijedora. Od poznanika sa mnom su bili: Hodžić Said i njegov brat Emir, Harambašić Husein, Ramić Muharem – Hare i njegov brat Enver i Redžić Husein, Suljanović Nihad i Suljanović Derviš i Suljanović Meho. Neki od njih su poslije bili odvedeni u Trnopolje. Kad su novinari otišli, naše patnje su bile još teže. U hali smo se opet ponovno morali susretati sa istim. Golubovi su vršili nuždu na nas, pa smo se još više zaušljivili. Od prehlade smo dobili dizenteriju. Nuždu smo vršili u prostoriji u kojoj smo spavali. Sati su bili kao vječnost. I dalje smo ležali u vodi na ledenom betonu. Čini mi se da su mi kosti počele mrznuti od hladnoće. Bili smo u desetom krugu pakla. I dalje su prozivali i vodili na mučenje. To je bila naša stvarnost. Zar se takva golgota može zamisliti u doba kompjutera? Nismo bili Srbi i zato smo trebali svi da umremo. Umrijeti u samo jednom trenutku – to je za njih bilo preblando. Njihov cilj je bio patiti ljude da umiru polagano i na najbolniji način. Ujutro, kad bismo izišli na svjetlost boljele su nas oči. Dugo se nismo mogli priviknuti jer je u hali bilo jezivo mračno. Na vodeni doručak smo morali trčati, pognute glave, sa rukama na leđima.

Jedno jutro sam u prolazu uspio sočiti priliku moga komšije Senada Grozdanića. Skamenio sam se kad sam ga vidio u bijeloj kući. Znači i na njega je došao red. Bio je cijenjeni prijedorski milicioner. Znao sam šta ga tamo čeka. Primjetio sam da je bio kao kostur. Stajao je u gomili ljudi. Iako izmršavio uspio sam ga prepoznati. Sjetio sam se koliko me puta pozdravio dok je rano prolazio kraj moje kuće na posao. Bio je povisok krupan čovjek kojem je milicionerska uniforma stajala kao salivena. Sad je stajao u bijeloj kući i čekao presudni trenutak. Kod kuće mu je ostala supruga sa dvije djevojčice. U bijelu kuću je bio prozvan i Idriz Hodžić. Njih dvojica su bili zatvoreni u jednoj garaži. Sad su bili prozvani i čekali presudu. Nisam mogao doručkovati. Bilo mi je teško.

Ponovo smo bili zatvoreni u hali. Tih noći su ponovo stigli neki zatvorenici. Kasnije smo čuli da su to logoraši iz Keraterma. Bilo je oko 22 sata. Moj drug Husein i ja nismo mogli spavati. Tiho smo razgovarali kad smo čuli galamu napolju. U našoj hali su se nalazila još 2 dempera na kojima su sjedili stražari sa puškomitraljezima. Zbog toga se nismo smjeli micati. Čuli smo naredbu da se novopridošli postroje na pisti. Pitali su ih za imena i onda su ih popisivali uz svjetlost baterije. Podalje je bio postavljen i reflektor. Jedan od logoraša među nama je imao sat pa sam vidio da je bilo 1 poponoći. Kada su popisali sve dovežene, opet su im naredili da se trpaju u autobuse. Govorili su da idu na razmjenu. Čuo sam da su se upalila 3 autobusa. Pitali smo se kud će s njima u to doba. Dok su bili na pisti čuli smo udarce i plač. Autobusi su nestali u noći. Bili smo nijemi. Znali smo da o razmjeni nema ni govora. Ujutro je pista bila pusta. Ništa od tragova sinošnje tragedije nedužnih.

Neki od ljudi u Omarskoj su dobili i trbušni tifus. Takvih je bilo i u našoj hali. Narednih dana sam viđao i poznanike; Kurtović Zijada i Refik iz Kozarca i Talić Sead iz Prijedora. Neke zatvorenike su držali u stakleniku. Jednog dana su ušli kod nas pijani četnici i naredili da izidemo na livadu. Morali smo se poskidati goli. Mislili smo da će nas strijeljati. Razdvojili su nas u manje grupe, a onda tjerali pod mlaz ledene vode iz šurka koji je služio za pranje dempera od ilovače. Upirali su nam mlaz u polni organ da se što više prehladimo i umiremo. Cvokotali smo pod jakim udarom mlaza. Padali smo i ustajali, a oni su se cerekali. Opet smo se dokopali svoje ušljive garderobe. Zbijali smo se jedan uz drugog nicali smo se malo zagrijali, ali od ledenog betona je i dalje udarala hladnoća. U mojoj blizini je jedan mladić dobio odmah jaku upalu pluća od čega će poslije i podleći. Otac Kasim je gledao posljednje patnje svoga sina. Želio je da i on umre s njim, ali smrti za njega nije bilo. I dalje su redovno dovodili ljude u bijelu kuću. Jednom od nesretnika su tada odsjekli meso sa leđa. Ni sam ne znam kako se uspio uvući u kolonu za doručak. Na sebi je imao jaknu, pa nismo ništa znali dok nismo otišli u halu. Kad je skinuo jaknu sa sebe, vidjeli smo da je majica na leđima bila puna krvi. Skinuo je i vidjeli smo odrezano živo meso. Stražari su se uskomešali jer su čuli da je jedan mučenik pobjegao. Pitali su nas da nije među nama. Mi smo ga već bili sakrili. Pravili smo se da ne znamo ništa o tome. Patenik je škripao zubima i tiho stenjao. Imao je nekih 25 godina, a bio je iz Kozarca. Drugog dana nije smio izići na doručak. Ostao je ležeći među drugim bolesnim ljudima. Neki od drugova je donosio za njih hranu jer smo uspjeli umoliti stražare. Rana na leđima se bila ucvala. Podkradom smo mu vadili crve iz rane. Cijelu noć nije mogao spavati od bolova.

Jedno veče, oko 22 sata, opet je bila prozivka kod nas. On se javio među prozvanim. Nismo ga mogli zaustaviti. Nije se više mogao nositi sa bolovima, pa je odlučio da umre tu noć. Kad su prozvani izišli vani u noć se proparao rafal i začuo jauk. Patnje 25-godišnjaka su prestale. Sutradan smo tražili da idemo vršiti nuždu. Puštali su grupu po grupu od 15-tak ljudi. Bio sam među prvima pušten. Greškom su nas stražari uputili u pogrešnom pravcu. Trebalo je da idemo vršiti nuždu na livadi gdje su nas tuširali šmrkavcima. Trčali smo kad su stražari ispred bijele kuće povikali „Što ovuda!?“ Nazad! Pošli su prema nama sa uperenim cijevima. Stražari koji su nas u tom pravcu poslali povikali su da nas puste, a druge će grupe ići drugim putem. Nisam uspio ni izvršiti nuždu kad sam stao kao skamenjen. Prizor je bio neopisivo jeziv i stravičan. Livada ispred nas je bila puna prosutih mozgova, očiju, ruku, nogu, ušiju, glava. Dijelovi tijela na sve strane u žbunju i na travi. Ubice su nas već zvale jer su vidjeli šta se događa. Vratili smo se opet u halu. Pitam se samo kako nas nisu odmah ubili. Vjerovatno zato što su oni imali u vidu da nas sve dojednog pobiju samo ne isti dan. Rekli su kratko i jasno: „Što ste vidjeli – niste vidjeli“. To jutro smo čuli bagere da vrše utovar ostatka ljudi. Pri tom su pomagali ljudi iz bijele kuće, a onda bi i oni nestali bez traga.

Među nama je bio jedan čovjek izdajica. Zvao se Bokser i bio je Musliman iz Kozarca. Kupio je na zapovijest stražara od nas zlato, satove, novac i sve vrijedno. Skidao je kožne jakne i otkucavao svakog koji bi imao više novaca uza se. Onda bi taj čovjek bivao pretučen i zatim bi mu sve oduzeli. Prodavao nam je četničke cigarete. Ljudi nisu mogli da odole. Skupo su plaćali svoju grešku što su pokazivali da imaju novaca uza se. U našoj hali se nalazio još jedan Prijedorčanin Rezak Hukanović, koji se danas nalazi sa porodicom u Norveškoj. Isti on je također izdao knjigu o paklu logora. U jednom danu se događalo mnogo stvari pa mi se s toga malo teže orijentisati o vremenu događaja. Tako sam se iznenadio kad su među nas ubacili moga poznanika i druga Samira Džafića Munju. Odmah sam ga pitao za porodicu. Strahovao sam šta će mi reći. Odgovorio mi je da su moji još kod kuće i kao da mi je spao kamen sa srca. Odahnuo sam. Moja se duša malo razgalila. Opet sam dobio volju za životom. Jedno jutro je bilo prozivke po svim halama. Pročulo se da će jedni biti pušteni u Trnopolje. Oni su sve logoraše dijelili po grupama po

nekom svom kriteriju. Bile su tri grupe. Ja sam bio u drugoj. Sva treća, valjda najpovlaštenija grupa je bila prozvana i izdvojena za Trnopolje. Autobusu su odvozili jedan za drugim. Nastala je panika i kaos. Prozivka je trajala beskonačno dugo jer nas je bilo na hiljade. Ljudi su se uskomešali i onda su stražari upali samo između nas i razdvojili nas u dvije velike grupe.

Bio je 6 august 1992 godine. Treći je mjesec od kako smo u omarskoj. Naša grupa je dobila naredbu da prva ide u autobuse. U mom autobusu je bio i poznanik po nadimku Đuniz. On je radio u „Urbanizmu“ u Prijedoru. Pošto su autobusi bili nabijeni naredili su da okrenemo leđa vozaču, pognemo glave i stavimo ruke na leđa. Neki su sjedili na podu. Nismo se smjeli micati. Bilo je napunjeno oko 30-etak autobusa. Krenuli smo nekuda. Izdvojeni za Trnopolje su ostali na pisti. Poslije smo vidjeli da nas voze prema Banja Luci jer smo izišli na glavnu cestu. Odmah smo pretpostavili da idemo za Manjaču jer smo još u Omarskoj čuli da postoji logor na toj planini. U našem autobusu su bila 2 stražara. Jednog sam poznao. Bio je moj radni kolega i zvao se Marčetić Mile. Pravio se da me ne pozna. Pitao sam ga kud nas voze, a on je samo slegnuo ramenima. Kad sam tražio kap vode rekao je odbrusito da nema. Nisam vjerovao da je to moj dojučerašnji drug kojeg sam svako jutro sretao za doručkom. Godinama smo radili zajedno i pošteno zarađivali svoj komad kruha. On je sad krenuo putem zla ubijajući i tako sticao gomilu prljavog novca. Pitam se da li će ih ikad stići kazna što su se na tuđoj nesreći bogatili. Da li će ih stići zla sudbina i plač nejake djece za izgubljenim roditeljima. Baš za inat taj dan je bio topao. U autobusima je bila vrućina. Oni su na to još pustili grijanje da se pogušimo. Putovali smo dugo. Nismo smjeli gledati ni lijevo ni desno. Tukli su nas i šutali nogama. Đuzinog su izveli van i pretukli ga da se jedva vukao. Zatim su naredili da ga unesemo u autobus. Odmah smo tako i učinili. On je stenjao. Ponovo su ušli drugi da ga traže. Mi smo ga srećom bili sakrili ispod sjedišta i zaklonili svojim tijelima. Lagali smo da je on vjerovatno u drugom autobusu. Tako smo ga uspjeli sačuvati od zlikovaca. Kasnije sam saznao da je bio pretučen i moj radni kolega, vozač kamiona, Nazir Krak. Poslije je i on podlegao od zadobijenih udaraca. Žeđ je bila nesnošljiva. Lizali smo kapljice vode sa prozora i svoj sopstveni znoj. Gazili su nas čizmama i tukli pendrecima. Boljele su nas kosti. Opet su tražili zlato, satove, novac. Malo ko je išta više imao uza se. To je šumare još više razljutilo. U putu je bilo i ubijenih. Prepuni autobusi su stenjali uz strmu planinu. Naišli smo na grupu pijanih četnika koji su se počeli bacati kamenjem po staklu i vikati: „Dajte sve ovamo da ih pokoljemo!“.

U posljednja dva autobusa su skoro svi i bili pobijeni. Oko 2 sata poslije ponoći smo stigli na Manjaču ispred logora. Svjetla su bila pogašena. Uvijek su novi i novi pristizali i uskakali kod nas kao majmuni. I oni su tražili isto i zlato i novac i sve vrijedno. Koga su htjeli izvodili bi ga i ubili. Upirali bi samo prstom i stvar bi bila jasna. Napolju bi izvedene čekala smrt. Iživljavali su se i pravili masakr nad njima. Čuo se lavež pasa u noći. Manjačom su odzvanjali krici umirućih ljudi. Crne prilike su sprovodile krvavi pir. Tako smo proveli noć u autobusima. Bilo je dosta pomrlih od gladi i pogušenih od vrućine. Ja sam i dalje bio među živima. Po ko zna koji put smrt me obišla. Mrtvi drugovi su ostali iza nas u autobusu. Jedan po jedan je izlazio na livadu. Svanjivalo je. Zločinac zvani Špaga (za kojeg kažu da je prije bio konobar u Banja Luci) je upisivao logoraše u knjigu logora.

Naredili su da posjedamo. Koljači su igrali oko nas i upadali kao vukovi. Tukli su kog su prije stigli. Prozvani bi prolazili na neku pistu i grupisali se po četvorica. Sad su opet pomahnitali četnici imali pregled svih ljudi da bi opet vršili selekciju. Prozivani su se grupisali po 200. Morali su tako klečati. Došla su trojica šumara i opet tražila Đuzinog. Vidjeli su ga i izveli ga iz grupe. Izveli su još Dedu Crnalića i mog druga Munju. Dedo je bio poznati Prijedorski gostioničar. Mnoge i mnoge generacije su se provele u njegovoj ljetnoj bašti uz piće i muziku. Bio je to čovjek preko pedesetak godina. Izdvojili su ovaj put samo njih trojicu. Gledali smo za njima. Na

red je prvi došao Dedo. Četnik mu je naredio da klekne. Izgoračene oči čovjeka pred klanje su bile strašne. Zlikovac je izvadio nož iz pojasa, uhvatio Dedu za glavu i duboko ga zabio u njegov vrat. Krv je šiknula na sve strane. Prsnulo je po četnikovoj uniformi. Čovjek je bio zaklan. Trznuo se još nekoliko puta, a onda se njegovo beživotno tijelo umirilo. Četnik je samo obrisao nož o travu. Nije ni trepnuo. Krvnik se zvao Dragan i bio je iz Tukova kod Prijedora. Bio je povisok, mršav, crnih očiju. Druga dvojica što su došla sa njim su bila malo nižeg rasta crne kose i po izgovorenim riječima sam mogao zaključiti da su bili sigurno Crnogorci. Tada su nam naredili da ležemo potrbuške i oborimo glavu dolje da ne gledamo. Dedinu sudbinu su sad doživljavali Đuzin i Munja. Čuli smo krkljanje preklanih i zapomaganje. Špaga je naredio logorašima, koje smo zatekli u logoru, da pakupe mrtve po autobusima i odnesu tijela zaklanih. To su bili isto Muslimani i Hrvati. Nosili su krampove i lopate. Prozivka po grupama je nastavljena. Kad smo svi bili razvrstani u grupama po dvjesto ljudi naredili su da klečimo na koljenima puna dva sata. Boljela su nas koljena od tvrdog asfalta. Crijeva su krčala od gladi. Usta su bila ispucala od žeđi. Iznemogle i iscrpljene su nas opet šutali, tukli i psovali. Morali smo pjevati četničke pjesme. Sunce je opet peklo. Kao da se i sam Bog okrenuo protiv nas. Proklinjali smo sami sebe. Po grupama smo ulazili u logor na čijem ulazu je pisali ćirilicom LOGOR MANJAČA. Ulazeći unutra vidio sam da trpaju leševe u kamione. Logor je bio ograđen žicom visine 2 metra. Unutra su bili stražari sa psima. Znali smo da nam nema slobode, a možda ni života. Ušli smo u krug. Vidjeli smo da su već tri barake bile pune. Tu su bili ljudi iz Sanskog Mosta, Ključa i drugih okolnih mjesta. Naredili su nam da se skinemo goli. Šamarali su ponovo i šutirali nogama. Oduzeli su nam dokumente. Bacili su ih na gomilu. Oduzimali su kaiševe, pertle i drugo. Ponovo su tražili zlato. Kad su mi oduzeli ličnu kartu fotografiju svoje supruge sam stisnuo ispod miške. Strepio sam da je ne pronađu. Kasnije su sve naše stvari spalili. Logoraši koje smo zatekli tu davali su nam vodu koju su bili četnici dovezli u cisternama. Pili smo bez predaha. Popio sam tad oko tri litre vode. Bili smo izgubili tečnost. Poslije sam prepoznao dosta ljudi. I oni su bili mršavi kao kosturi. Među poznatim je bio Mirhet Suljić, brat ubijenog logoraša u Omarskoj Nisveta. On je bio odveden iz Sanice sredinom maja. Vidio sam ga sa druge strane bodljikave žice. Pričali smo krišom i šapatom. On je radio u kuhinji tako da mi je poslije mogao doturiti komad hljeba više. Nas su potom utjerali u velike štale koje su prije služile za stoku koju su krali. U logoru Manjača je bilo pet-šest osmatračnica na koje su postavili stražare sa mitraljezima. Zatekli logoraši su nam pričali da su po cijeli dan obavljali neke poslove. Nama nisu ništa dali za jelo. Ponovo smo bili zatvoreni. Morali smo posjedati oborene glave sa rukama na leđima. Tu smo noć polijegali opet na ledeni beton. Noć je bila hladna jer je ta planina na nadmorskoj visini od oko 800 metara. Uspio sam malo zaspati kad sam čuo glas zlikovca koji je naredio da se dižemo. Bilo je oko 6 sati ujutro. Govorili su da izlazimo na doručak. To je bila neka vodenasta supa i providna šnita kruha koja nas je samo podražila. Dali su nam zatim neku knjigu da se upišemo. Unosili smo i podatke i kad je ko gdje uhvaćen. Zlikovci nisu nikad zaboravljali sa svojim nedjelima. Nisu nam davali predaha. Tada su počele jake kiše. Bivalo je sve hladnije. U jednom danu su se znala izmijenjati sva četiri godišnja doba. Vjetar je urlikao i spajao se sa jaucima pojedinih izmučenih ljudi. Šupljine su bile na svakom koraku. Studen nam je probijala tijela. Nismo mogli spavati od hladnoće. Cvokotali smo zbijeni jedan uz drugog. Ljudi su bili goli i bos i jer su odvedeni ispred kuće u potkošuljama i papučama. Drhtali smo, a pomoći niotkuda. Trljali smo ruke jedni drugima. Smrad se širio svuda. Dobijali smo i šugu. Noć smo provodili u mraku. Četnici su nam naređivali da stojimo nepomično po dva tri sata. Noge su nam drhtale, a koljena klecala od iscrpljenosti i gladi. Neki su padali. Padao sam i sam, a oni bi nas tjerali puškomada opet ustanemo. Izrugivali su se da mi namjerno nećemo da stojimo, a znali su dobro šta je razlog. Neslana, bljutava hrana je oduzela iz naših kostiju i najmanji atom snage. I dalje su bile pognute glave, a ruke na leđa. Onda je ušao Špaga i proderao se na nas: „Sjedaj, marvo jedna!“ Sljedećih dana nas je čekalo isto. Vodili smo jedan drugog na doručak. Ko nije mogao da ide nije dobijao ništa. Providna šnita hljeba značilo je još jedan dan života više. I dalje smo bili u Desetom krugu pakla. Bili smo totalno bez vjere i spasa.

Počeli su nas goniti i na radne akcije. Vadili smo krompir, sjekli drva, kupili slamu, i drugo. Kopali smo i kanale za njih. Jedna grupa je otišla da popravljaju crkvu. Mrvili smo kuruze rukama, a onda nosili u mlin i pravili brašno. Neki su išli zakopavati krepalu stoku. Na rad smo i dalje bivali šamarani, tučeni i ubijani. Neki su pokušali pobjeći, ali prst na obaraču hladnokrvnog dželata je bio brži. Na Manjači se nalazilo mnogo svega i svačega: konja, ovaca, krava, traktora, auta, raznoraznih mašina i gomile složene daske. Znali smo da smo osuđeni na istrebljenje. Nuždu nismo vršili po četrdesetak dana. Neočekivani i iznenada ukazao se bljesak u našem sumornom životu. Trinaestog augusta je došao naš spasonosni dan. Na Manjaču se uspio probiti Međunarodni crveni križ iz Ženeve. Nismo mogli vjerovati svojim očima. Kroz šupljine naše štale smo vidjeli da dolaze bijeli džipovi. Kao da ih je poslao sami Bog. Vozila su ostala iza bodljikave žice. U krug logora je ušla povećana grupa ljudi. Jedni su bili u bijelim uniformama sa oznakom Crvenog križa na ruci, dok su drugi ljudi sa kamerama bili u civilnom odjelu. Zajedno sa njima je bilo i nekoliko žena. U tom trenutku zaboravili smo na svoje patnje. Mislili smo samo na spas iz ruku krvoloka. Što dalje od četničkog noža i mitraljeske cijevi. Novopridošli su tražili pristup štalama. Četnici su istupili ispred njih. Nastala je žustra rasprava i guranje. Nama, su prije toga zaprijetili da moramo ćutati o svemu. Nakon nekih sat-dva vremena svađe i raspravljanja oni su uspjeli prodrći kod nas. Rasporedili su se po 2-3 u svaku štalu. Kad su otvorili naša vrata razgoračili su oči. Imali su šta vidjeti. Živi kosturi su se uspjeli nasmiješiti spasiocima. Plakali smo od radosti. Te suze su istisle barem jedan djelić nakupljenog čemera. Po hiljadu puta smo im se zahvaljivali. Sunce je opet obasjalo polumrtve ljude zavučene u tami prostranih ledenih štala. Kamere su snimale, a poneke su ispitivali o svemu što ih je interesovalo. Bojažljivo smo govorili ne smijući otkrivati momentalno sve pojedinosti. Poslije su nam dali liste da se upisujemo. Svako od nas je dobio karticu sa svojim jedinstvenim brojem i podacima. Rekli su da će naši podaci biti propušteni kroz kompjuter u svim većim gradovima. Centar će biti Ženeva. Napomenuli su da ih dobro čuvamo i da ne dajemo četnicima ako budu tražili. Našim jezikom je jedna žena prevodila. Rekla je da se ništa više ne trebamo plašiti. Riječi su djelovale kao melem na ljutu ranu. Mislili smo da nas uši varaju. Dalje smo slušali: „Registrućemo vas i ni jednom ne smije dlaka nedostajati sa glave“. Ti svi ljudi su plakali od teške muke kad su vidjeli prizor. Podijelili su nam listove na koje smo mogli poslati poruke porodici. Govorili su da ćemo se sad redovno sa njima dopisivati. Obećali su da će u Banja Luci postojati telefoni na koje će rodbina moći saznati sve o nama. Oni su tada mogli vidjeti stanje u kojem se nalazimo: gladni, isprehlađivani, šugavi, vašljivi i isprepadani. Bilo ih je dosta sa oboljelim nervima. Nisu nam mogli prići blizu od smrada. Obećali su da će se naši uslovi postepeno popravljati. Od sad smo pod njihovim nadzorom i zaštitom. Sa novinarima i predstavnicima Crvenog križa došli su neki ljudi iz organizacije „Merhameta“, iz Banja Luke. Svi oni su naredili komadantu logora da pošalje neke od logoraša da donesu slamu da se baci po golom betonu. Zločinci su se uznemirili. Bilo im je krivo što više nećemo biti njihovi pokusni kunići. Logoraši su odmah pristupili na posao. Donijeli su gomile suhog žbunja jer slame nije bilo. Odmah je bilo malo toplije. Rekao sam sam sebi: „Bože mili, kako je malo trebalo da se čovjek učini srećnijim“. Kao da su naše patnje otišle u vjetar. Novinari su sa nama proveli nekoliko sati uz obećanje da će sad redovno dolaziti. Sa sobom su odmah ponijeli napisane poruke koje će stići brzo do porodica. Otišli su puni razočarenja. Na hiljade ljudi koji su do sad bili vrijedni radnici, poljoprivrednici, zanatlije i drugo sad je bilo na granici egzistencije. Kada su se posjetioci udaljili nastala je mrtva tišina.

Dugo smo razmišljali o njihovim riječima. Nismo mogli spavati od radosti. Tješili smo jedni druge da je sloboda na pomolu. Krvoloci sa mašinkama i načičkanim bombama i noževima oko pojasa prestali su sa ubijanjem i tučom. I dalje je hrana bila vrlo slaba. Tako je prošlo nekoliko dana. Strijepili smo da li će naši spasioci opet da se pojave. Oči su nam uvijek padale na put, a uši smo čulili kao vukovi. Ustanovili smo uskoro: ko čeka taj dočeka. Na Manjaču su dotutnjala dva velika šlepera. Stenjali su pod teretom. Slutili smo da je to doveženo do nas. I zaista. Jedan kamion je bio

pun hrane, a drugi pun čebadi. Iza kamiona su išli i novinari. Kad su se kamioni zaustavili u krugu radosti nije bilo kraja. Oteo se jecaj napaćenih ljudi. Noge su drhtale pod nama. Spas je bio tu. Istovarili smo stvari iz kamiona. Vrele suze su padale po toplim čebadima. Sad je ponovo nastala rasprava sa četnicima oko podjele tih stvari i oni su za sebe uspjeli oteti pola toga. Lagali su da će sve to ponovo podijeliti nama kada to bude potrebno. Bili smo zadovoljni sa onim što nam je ostalo. Svaki od nas je dobio po 2-3 čebeta, dovoljno hljeba i nekoliko konzervi. Tek nakon tri mjeseca solidan obrok. Posjetioci su opet otišli. Sad smo znali da nas više neće ostavljati milost i nemilost dželata. Mislio sam tad na poginule drugove. Da su barem oni bili tu, pa da dijelimo hranu zajedno. Obuzela me tuga i sjeta za njima. Bio sam zagladnio, ali je hrana teško išla niz grlo. Nikada u životu više nećemo biti istinski srećni jer uspomena na mrtve drugove će biti vječna i neizbrisiva. Neka počivaju u miru poštene ljudske duše. Prisjetio sam se sad: Omera Keremovića koji je bio također ubijen u Omarskoj. Za života je radio kao sudija. Sad je sve bilo kasno za njih. Iz razmišljanja me ponovo vratilo u stvarnost razdragano otvaranje konzervi nagađanje ko će koju prvo da pojede. Sljedećih dana su stražari formirali radne vodove. Išli smo svakodnevno na posao. Vidio sam jednog dana kako utovaraju našu humanitarnu pomoć u svoja auta. To je radio Špaga. Polako smo dolazili do sebe. Naši spasioci su i dalje dolazili. Merhamet nam je također dovezio garderobu. Članovi crvenog križa su donijeli prah za vaši, sapune i sve što treba. Dobijali smo po kutiju cigareta koju smo šparali do njihovog idućeg dolaska. Pušili smo po dvojica jednu cigaretu. Hrane je bilo dovoljno. Jedan obrok dnevno, ali smo se uglavnom mogli najesti. Upoznao sam se i sa Jozom Cikorom iz Prijedora. On mi je pričao da je na Manjači bio prozvan za razmjenu zajedno sa tridesetak Hrvata i Muslimana. Trebali su biti razmjenjeni u blizini Livna. Razmjena, međutim nije uspjela pa su ih ponovo vraćali nazad. Prošli su kroz Knin. U autobusu je bio pravi pakao. Cijelim putem su tukli i maltretirali ljude. Bacali su so na rane ljudima. Nekima su gurali kilogram soli u usta. Mi smo tad već bili pod zaštitom crvenog križa. Kad su se oni pojavili na Manjači imali smo šta i vidjeti. Ljudi su bili plavi i pretučeni. Kad su predstavnici Crvenog križa to vidjeli zaprepastili su se. Jozo je sve ispričao. Sve se doznalo. Nastala je opet velika svađa između četnika i Crvenog križa. Pomagali smo ozlijeđenim ljudima. Previjali smo im rane biljnom masti. Davali smo im hranu. Jozo i ja smo bili nerazdvojni sve do samog mog puštanja kad je on opet navodno prozvan za razmjenu. Danas ne znam gdje se nalazi i šta je s njim.

Tada je otišlo oko stotinu dvadeset ljudi. Želio bih da su na slobodi kao i ja. Pročulo se da postoje još neotkriveni logori gdje je pristup bio totalno zabranjen. To su bili Nova Topola i Jablanica. Ljudi iz Crvenog križa si u dalje slali čebadi. Pitali su nas šta nam još treba. Rekli smo da nemamo snage u kostima i da smo ostali bez vitamina. Sljedeći put su doveli i ljekare. Donijeli su sa sobom tablete sa vitaminima. Ljekari su nas sve redom pregledali. Pili smo tablete i bilo je dosta bolje. Probava je postala normalnija. Vitamine smo uzimali redovno oko mjesec dana. Onda smo se vagali. Težio sam 80 kilograma. Ujutro smo imali čaj, toplo mlijeko i kakao. Dovožili su nam i voće. Polako smo dobijali snagu. Kad smo jednog dana dobili kruške i kivi četnik je povikao: „Ne čudim se što se otimate za kruške, nego se čudim što se gurate zbog krompira“. Šumar je od kivija pomislio da je krompir. Čokoladu su nam slali zbog probave. Četnicima je bilo krivo što smo sad sve to dobijali. Sad nas nisu više smjeli ubijati. Starce, koji su bili posve bolesni, Crveni križ je uspio evakuisati u London na liječenje. Bilo ih je tek pušteno oko šezdesetak. Sa Manjače su bili odveženi sanitarnim vozilima. Sa banjalučkog aerodroma odveženi su avionom. Bilo nam je drago zbog njih. Jednog dana smo se šišali između sebe do glave jer se vaši drugačije nisu mogle suzbiti. Gomile vašljive kose smo zapalili. Polako smo se riješili te prljavštine. Naši spasioci su nas pitali zašto smo bili ošišani tako. Rekli smo da je to zbog vašljivosti. Svaki put kad bi dolazili donosili bi nove potrepštine. Dobili smo i mast za šugu. Svaki dan smo iščekivali naše posjetioce.

Nizao se dan za danom. Nismo mogli dočekati dan kad ćemo dobiti odgovor od porodice. Kad su ih podijelili plakali smo dok smo čitali poruke. Stiskali smo cedulje u rukama. Bili smo kao jedan. Zajedno patili, plakali, jeli i uzdisali. Svoju poruku sam čitao deset puta. Moji su bili živi i zdravi. Bili smo posenilili. Radovali smo se kao djeca. Kad smo dobili žilete za brijanje naša se higijenska situacija malo popravila. Imali smo dovoljno sapuna pa smo se često prali. Problem je jedino bio prljava voda koju smo i dale pili. To je jedno jezero gdje su oni prali blatnjave tenkove i kamione. Žalili smo se Crvenom križu, pa su nam tu vodi hlorisali. Svakom od nas su dali kanistar za vodu. Jedno vrijeme smo trošili takvu vodu, a onda su stražarima rekli da nam moraju dovoziti vodu u cisternama. Oni su to zagovarali pravdajući se da nemaju goriva. Predstavnici Crvenog križa su rekli da će ih oni snadbjevati gorivom. Tako je i bilo. I dalje smo izmokravali crvenkastu tečnost dok nam se crijeva nisu malo pročistila. Dok smo bili u Omarskoj, bili su pobijeni skoro svi intelektualci, doktori i sudije. Na svu sreću na Manjači se našlo nekoliko ljekara iz Sanskog Mosta, Kozarca i Prijedora. Među njima je bio doktor Šabanović iz Sanskog Mosta. Oni su liječili bolesne ljude. To nam je mnogo značilo. Ostala nam je još jedna nevolja. I dalje smo bili u mraku. Sinulo mi je. Dosjetio sam se da u teglu nalijem vodu do polovine. Na vodu sam dolio nešto ulja. Fitolje sam napravio od raznih krpa. Prije, dok smo išli vršiti nuždu, naveče, padali bismo preko zaspalih ljudi. Sad smo imali kakvo-takvo osvjetljenje. Dugo smo naveče pričali uz treperavu svijetlost improvizovane lampe. Bilo nam je lakše i za oči jer sad nismo bili u potpunom mraku. Četnici su nas psovali, ljutili se što imamo svjetlost. Bacali su se kamenjem po štali, ali nisu više smjeli ulaziti među nas. Pravio sam svjetiljke i za druge logoraše. Naveče smo vršili nuždu u jedno bure koje se nalazilo u ćošku. Ujutro bismo ga prosipali. Oko bodljikave žice je bilo sve minirano. Načičkani stražari sa psima su nas odvrćali da nešto pokušamo. I dalje smo morali držati ruke na leđima i sa pognutim glavama. Tako smo išli i na ručak. Špaga je i dalje priređivao za nas svoje pakosti. Nije se obazirao na Crveni križ. Morali smo puziti po blatu i vodi. Nisu nas sad smjeli ubijati, ali htjeli su da od nas stvore doživotne bogalje. U tome su i uspjeli. Svakog od preživjelih će doživota probadati u prsima, kičmi, nogama. Svi ćemo mi cijeli život osim bolesti nositi vječitu ranu na duši. Ranu kojoj niko neće znati lijeka.

Na Manjači su već počeli fjučati vjetrovi. Rano je zazimilo. Na svu sreću nam je došla u pomoć neka radna grupa koju je doveo ženevski križ. Radnici su bili iz Njemačke firme. Začudili smo se kad smo vidjeli da su naše išupljikane barake počeli oblagati najlonom i stiroporom. Neki od logoraša su pomagali tim ljudima da se što prije završi sa poslom. Za desetak dana velike nepregledne barake su bile ušuškane sa tim materijalom. Naša je radost bila kratkog vijeka. Ledeni planinski vjetrovi su nevidljivim kandžama trgali taj najlon i bacali komade stiropora u zrak. Hućala je šuma i dan i noć. Udarili su jaki pljuskovi i grad, pa je voda prodrla u štale. Skoro su sva ćebad bila smočena. Trčali smo da sačuvamo barem nešto suhe prostirke. Svaki od nas je ušuškavao svoj mali prostor za boravak. Vodu smo kupili i izbacivali napolje što prije jer se počelo tih noći i mrznuti. Ljudi su spavali na vrlo malom prostoru širine samo nekih pola metra. Bili smo poslagani kao sardine. Ispod naših nogu je bio prolaz nekih tridesetak centimetara od onih koji su bili poležali sa druge strane štale. U štalama su se i izlegli miševi, pa smo naveče morali paziti da nam ne ulete u usta dok spavamo. U nedostatku vode morali smo piti kišnicu. Kupali smo se vani ledenom vodom. Bilo je neizdrživo hladno ali smo se riješili barem šuge i vaši. Sapun smo i dalje redovno dobijali. Snjegovi su počeli 6. oktobra. Kasnije je počelo otpuštanje manjih grupa ljudi. Na red su dolazili stariji. Bilo nam je drago zbog njih. Ja sam dobijao nadu da će i na mene doći red. Nizali su se mjesec za mjesecom. Hladnoća je postala nepodnošljiva. Jednog dana sam prao čarape pod mlazom vode. Razgovarao sam sa svojim drugom koji je stajao kod bodljikave žice. On je bio iz Kotor Varoši. Govorio sam mu da se pazi jer su oko žice bile postavljene mine. Nije se obazirao na moje riječi. Odjednom sam čuo eksploziju koja se miješala sa jaukom. Od detonacije me svega posula zemlja i pijesak. Njegova noga je odletjela na krov. Udar ga je bacio nekoliko metara u stranu. Čovjek bez noge je jaukao.

Ukazalo se krvavo meso iz raščupanih pantalona. Krv je tekla iz otkinute noge. Prišli smo mi i svojim košuljama pokušali zaustaviti krvarenje. Došao je odmah i doktor Kusuran koji je bio iz Kozarca. Imao je zavoje i počeo je previjati ranjenog. Bila mu je ozlijeđena i druga noga. Pošto smo sad bili svi registovani i morali smo biti svi na broju, na svu sreću njega su odmah odvezli za Banja Luku. Poslije smo objasnili ljudima iz Crvenog križa taj nemili događaj. Oni su nas redovno obavještavali o njegovom stanju. Njegov život je bio spašen. Ostao je bez jedne noge i kasnije je bio prebačen u inostranstvo. Crveni križ nam je obećao stopostotnu slobodu. Morali smo biti strpljivi. I pored svih njihovih napora otpuštanje je išlo sporo i teško. Pošto je snijeg bio velik i srce je pucalo od zime nama su donijeli tople bunde, trenerke i tople cipele. Za nas je to bio spas. Četnici su polako popuštali pod pritiskom Crvenog križa. Sve više i više ljudi je izlazilo na slobodu. Nikad u životu neću zaboraviti 12. decembarsko predvečerje. Naređeno je da svi izidemo napolje iz štala. Obuzeo nas je drhtaj. Predosjećao sam da ću uskoro biti pušten. Prozivka je trajala puna tri sata. Na spisku za puštanje je moralo biti oko hiljadu ljudi. Kad sam između ostalih prozvanih čuo i ja svoje ime nisam mogao vjerovati da ću konačno biti slobodan. Zar će se zaista avetinjski logor uskoro isprazniti? Svi prozvani su morali govoriti broj svoje kartice zbog provjere tačnosti podataka. Broj svoje kartice sam izgovorio kao iz topa. Srce mi je udaralo i bubnjalo mi je u ušima. Strahovao sam da se ne desi nešto neočekivano i da nas ne puste zbog tog. Nismo mogli dočekati cik zore. Stražari su naveče samo krstarili okolo štala sa psima. Kao lešinari su kružili oko nas, ali nam nisu više smjeli ništa. Čitavu noć smo plakali od radosti. Te 12. decembarske noći Manjačom se prolamala pjesma napaćenih ljudi spašenih od sigurne i zagarantovane smrti. Planinom je odzvanjalo: „Poljem se širi miris ljiljana...“ Čuli smo lavež pasa.

Došao mi je i zadnji 203. dan u logoru. Sedam nepunih mjeseci straha, bola, suza, patnje i gladi. Nevolja za nevoljom se nizala iz dana u dan. Sad je i tome došao kraj. Bili smo svi spremili svoje stvarčice za put. Cijelo imanje je bilo sadržano u plastičnoj vrećici. Spakovali smo i drvene figure koje smo pravili u logoru. Ujutro smo trebali biti pred kapijom. Kad smo vidjeli da se približava vrijeme puštanja, uznemirili smo se. Tiha radost se ispreplitala sa strahom. Slučaj je htio da se naše puštanje podudari sa buđenjem novog dana u sedam sati ujutro. Iz Omarske smo doveženi u sumrak i ušli u logor Manjača u sedam sati naveče. Kad smo vidjeli da dolaze autobusi po nas, bili smo izgubili dah. Došli su do nas i naši spasioci su nas raspodijelili gdje će ko biti smješten. Ja sam ušao u treći autobus. Bilo nam je žao drugova koji ostaju. Zaželjeli smo im da i oni uskoro budu pušteni. Našoj sreći nije bilo kraja. Ponovo me presjekla pomisao na mrtve drugove. Sudbina je htjela da mi idemo, a oni vječno ostaju. Moglo je biti i obrnuto. Oči su nam letjele na mjesto gdje su ljudi bili poklani. Kad smo krenuli mahali smo onim drugovima koji su ostali. Izgubili smo ih uskoro iz vida. Vozači su bili četnici. Ovaj put je izostala tuča i ubijanje. Prvi put su nam glave bile podignute, a ruke slobodne.

Spuštali smo se niz planinu Manjaču. Iza kolone autobusa išla su vozila Crvenog križa. Bili smo sa druge strane žice. Još je trebalo malo do slobode. Prepoznavali smo put kojim su nas vodili na Manjaču, prisjećali se teških doživljaja. Četnici koje smo sretali putem i srpska djeca su se bacali kamenjem na autobuse. Vikalu su „Vraćajte turke nazad da ih pokoljemo“ i dizali su tri prsta i pokazivali rukom da će nas poklati. Isto nas je dočekalo i u Banja Luci. Obezbjedenje Crvenog križa je bilo jako, ali se četnici nisu obuzdavali. U Okučanima su nas dočekale barikade koje su bile razbacane po cijeloj cesti. Četnici su bili na sve strane. Prijetili su mašinkama da će nas pobiti. Nastao je haos. Bradati šumari su željeli ići do kraja. Bila je žustra prepirka. To je trajalo preko dva sata. Crveni križ nije mogao ništa podivljanim dželatima. Javili su hitno članovima UNPROFOR-a dođu iz Novske. Koljači su nam željeli zadati posljednji smrtni udarac. Na svu sreću, ubrzo je stiglo desetak dobro naoružanih oklopnih vozila. Bradonje su bile opkolile autobuse. UNPROFOR-ovi pripadnici su bornim kolima rastjerali četnike. Čuli smo pucanje u pravcu posljednjih autobusa. UNPROFOR-ci su izišli sa uperenim mašinkama da sklonu postavljene „ježeve“ sa ceste. Autobusima je napravljen prolaz. Brzo smo prolazili pokraj horde

pijanica koje su psovali i škripali zubima. Dvadesetak autobusa je nastavilo svoj put ka spasu. U Novskoj smo presjeli u hrvatske autobuse. SLOBODNI SMO!!! Je li to san ili java? Na tabli je pisalo: „DOBRO DOŠLI U SLOBODU, DRAGI LOGORAŠI“. U autobusima je puštena muzika. Čestitali smo jedan drugom zato što smo živi. Ostale su ogromne žrtve. Svaki metar zemlje logora Omarske i Manjače natopljeni su krvlju nevinih ljudi. U Karlovcu su nas svi toplo primili. Bili smo sretni. U dnu duše ostaće vječno bol za izginulim. Cijeli život ćemo žaliti zašto se baš sve tako moralo odigrati. Sve živo u Karlovcu je plakalo sa nama. Zar je topla postelja zaista stvarnost!? Svi ćemo se razići na različite strane svijeta, ali sve će nas povezivati ista bolna sudbina.

Bio sam radostan kad sam čuo da su pušteni i preostali logoraši. Dabogda se naša sudbina više nikad nikome ne ponovila. U ime svih slobodnih logoraša po hiljaditi put se zahvaljujem Međunarodnom Crvenom križu koji se izborio za jedno veliko neprocjenjivo vrijedno djelo. Veliko i nezaboravno hvala! Ujedno se zahvaljujem svim koji će pomoći da ova naša životna tragedija iziđe na vidjelo. Dok budete sve ovo čitali, znajte da postoji još mnogo toga što olovka nije u stanju da zapiše. Danas sam sa svojom porodicom, ali uvijek ću živjeti u strahu da me neko dijete ne upita: „Čiko, kako je poginuo moj tata?“